

Cmentarz wojenny Nr 68 ROPICA RUSKA

Dokumentacja historyczno-odtworzeniowa

Autor opracowania: Jerzy J.P. Drogomir

Data opracowania: listopad-grudzień 2017 – styczeń 2018 roku

Literatura i źródła:

1. R. Broch, H. Hauptmann. *Zachodniogalicyskie Groby Bohaterów*, przekład filolog. H. Sznytka, wstęp i opracowanie J. Drogomir, Tarnów 1995.
2. J. Drogomir, *Polegli w Galicji Zachodniej 1914-15*, tom I, Tarnów 1999.
3. Zespół akt WUOnGW w: Archiwum Państwowym w Krakowie, sygn.: GW 41, GW 61, GW 62, GW 86 i inne.
4. Teki *Cmentarz wojenny Nr 68 ROPICA RUSKA* i in. w: prywatnym archiwum dokumentów i fotografii Jerzego Drogomira.
5. Prywatne archiwa fotografii Krzysztofa Garduły, Jana Majewskiego i in.
6. Dane z inwentaryzacji szczegółowych i sprawdzających z lat 1984-2017.

Spis treści:

- I. Wprowadzenie.
- II. Opis stanu wyjściowego, aktualnego i wprowadzonych zmian.
- III. Określenie zakresu i opis prac renowacyjno-rekonstrukcyjnych.
- IV. Załączniki.

I. Wprowadzenie

Ustalenie numeru i położenia cmentarza na podstawie wymienionego w punkcie 1 działu *Literatura i źródła* fundamentalnego dzieła R. Brocha i H. Hauptmanna, może nastręczać trudności. Powód tkwi w zamianie numerów cmentarzy Nr 67 i Nr 68 na mapce sytuacyjnej na str. 122 oraz w podpisach pod fotografiami obu cmentarzy, na str. 123 (zdjęcie u dołu) i na str. 148 (zdjęcie u góry), a także na barwnej wklejce (między stronami 142 i 143), z repr. akwareli Reinholda Völkele. Pomyłce dodatkowo sprzyja jednakowa nazwa szeregu okolicznych cmentarzy – „Ropica Ruska”. Wymienione błędy są łatwe do ustalenia na podstawie bliższych danych cmentarzy, podanych na str. 122, nad wspomnianą mapką sytuacyjną. Wynika z nich, że cmentarz Nr 67 położony jest na wschód od drogi okręgowej (Gorlice – Małastów) i znajduje się na nim łącznie 9 grobów, w tym 2 pojedyncze, 6 masowych i 1 rzędowy, a cmentarz Nr 68 położony jest na zachód od tej drogi i znajduje się na nim łącznie 17 grobów, w tym 4 pojedyncze, 7 masowych i 6 rzędowych. Z podanymi ilościami grobów zgodne są archiwalne dokumentacje cmentarzy Nr 67 i Nr 68, zawierające m.in. urzędowe wykazy pochowanych i plany. Potwierdzenie numeracji pierwotnych i stałych obu cmentarzy oraz numeracji znajdujących się na nich grobów, można też znaleźć w kartotekach poległych. Również w jednostkach GW 61 i GW 62, gdzie

znajduje się ikonografia, fotografie obu cmentarzy przypisane są do właściwych numerów.

Cmentarz wojenny, stanowiący samodzielne założenie, położony jest na zachód od głównej drogi Gorlice – Małastów na wschodnim zalesionym stoku wzniesienia Brusy. Powstał z cmentarza pierwotnego Nr XXII w Okręgu cm. III (22/III). Zbudowano go na rzucie prostokąta, z dwoma wyłamaniami w tylnych narożach i ogrodzono masywnym kamiennym murem, uskokowo pokonującym różnice poziomu terenu. Pole wewnętrzne z grobami, nachylone jest zgodnie z naturalnym spadkiem terenu, lecz odpowiednio wyprofilowane. Kąt nachylenia stoku złagodzonego przez podzielenie pola poprzecznym uskokiem ze schodami i odpowiednie wyprofilowanie. Główny akcent architektoniczny cmentarza stanowi ściana pomnikowa z niszą na tablicę inskrypcyjną i zamocowanym powyżej krzyżem drewnianym. Cmentarz, podobnie jak sąsiednie, projektował arch. Hans Mayr, główny budowniczy cmentarzy wojennych w III Okręgu cmentarnym.

W dziele cytowanym w części *Literatura i źródła*, na str. 122-125, cmentarz znalazł się w grupie cmentarzy wojennych „koło Ropicy Ruskiej” i opisany tak (cyt) :

...„Po porośniętym gęstymi krzewami stoku, wąska dróżka prowadzi do ukrytego niby gniazdo, żołnierskiego cmentarza Nr 68. W jego obrębie otoczonym mocnym murem z łamanego kamienia, pozostały dwa stare, rozłożyste drzewa owocowe. Ich wciąż na nowo odradzająca się płodność, stanowi wzruszający kontrast z obumarłymi nadziejami i życzeniami ocienianego przez nie miejsca.

Między potężnymi kamiennymi słupami, wstępuje się po kilku stopniach do małej furty, naprzeciw której na kształt szczytu, wznosi się pomnikowa ściana z wysuniętym przed nią drewnianym krzyżem. Boczne mury obniżają się poziomymi uskokami biegnącymi w takt ukształtowania terenu. Groby usytuowano na dwu połączonych schodkami tarasach. Zielony grzbiet leśny w oddali wtóruje z przyjazną poufałością bożemu spokojowi tego cichego miejsca.”(...).

W Archiwum Narodowym w Krakowie, w zbiorze akt WUOnGW [GW], zachował się m.in. nie datowany projekt cmentarza w postaci szczegółowego rysunku w skali 1:100, sygnowanego przez Hansa Mayra (kopie istotnych fragmentów rysunku stanowią załączniki 3 i 4 do nin. dokumentacji). Na cmentarzu, w 18 grobach zaznaczonych na rys. liniami przerywanymi, miało spocząć 39 żołnierzy austro-węgierskich i 72 rosyjskich. Z podanej liczby 17 nagrobków wynika jednak, że na dwu grobach zamierzano ustawić jeden nagrobek. Pomijając nieistotne zmiany i pomyłki kreślarskie oraz ostateczną liczbę pochowanych, należy stwierdzić, że projekt został zrealizowany, wobec czego rysunek projektowy powinien stanowić podstawę w razie potrzeby prowadzenia w przyszłości szerszych prac odtworzeniowych.

Jak wyżej wspomniano, na cmentarzu Nr 68 znajduje się łącznie 17 grobów. Pochowano w nich 110 poległych: 58 z armii austro-węgierskiej (w tym 16 znanych) oraz 52 z armii rosyjskich (wszyscy nieznani). Najwcześniejsza wiadoma data śmierci to 31.12.1914, ostatnia znana data to 4.05.1915 r.

Architektura cmentarza posiada rozpoznawalne cechy charakterystyczne dla stylu Mayra. Cmentarz zaprojektowano i wykonano z wielką starannością i szczególną dbałością o detale architektoniczne. Do cmentarza należy unikatowy obiekt zewnętrzny, w postaci betonowego łukowego mostku, zbudowanego nad potokiem

Małastówka, płynącym między drogą główną, a wzniesieniem, na którym jest cmentarz. Mostek ten, ze względu na piękną formę, z czasem stał się charakterystycznym elementem wskazującym dojście do ukrytego w lesie cmentarza. Został zbudowany w ciągu specjalnie wykonanej, utwardzonej drożki, między drogą główną a cmentarzem.

Cmentarz Nr 68 w roku 2013 został wpisany do rejestru zabytków.

II. Opis stanu wyjściowego i aktualnego oraz wprowadzonych zmian

Nie zachowały się przekazy na temat lokalizacji i wyglądu cmentarza pierwotnego Nr XXII, z którego powstał cmentarz stały Nr 68. Nie wiadomo zatem które groby pozostawiono w pierwotnych miejscach, a które przemieszczono.

Jak wspomniano w rozdziale I, stały cmentarz żołnierski Nr 68, zbudowano wg, przedstawionego na rysunku projektu, zachowanego w AN w Krakowie.

W trakcie budowy cmentarza niekorzystne warunki topograficzne wymusiły przemieszczenie znacznych ilości rodzimego gruntu podczas wykonywania fundamentów pod mury ogrodzenia, ścianę pomnikową, zespół wejściowy i schody wewnętrzne, a także profilowania pola wewnątrz murów, tworzenia skarpy poprzecznej i tp. W tej sytuacji zachowanie mogił pierwotnych w obrębie obszaru objętego pracami mogło spowodować konieczność ew. przysypania ich warstwą gruntu, wobec czego jest wielce prawdopodobne, iż mogiły zastane i przenoszone z innych miejsc leżą na różnych poziomach.

Powyżej tylnego odcinka muru z wbudowaną weń ścianą pomnikową, dokonano znacznego wcięcia w stok, by zabezpieczyć cmentarz przed ew. usuwiskami i wykonać system odprowadzania wód opadowych spływających po stoku poza obszar parceli cmentarza. Wcięcie to przy podstawie muru miało formę otwartej rynny, wyłożonej kamieniem (patrz: załącznik 3, przekrój C-D).

Cmentarz ogrodzono masywnym murem o grubości 65 cm, zbudowanym z kamienia ciosanego, w układzie warstwowym, z przerywanym wątkiem. Mur ogrodzenia pokonuje różnice nachylenia pochyłości terenu uskokami, co podkreśla i potęguje wrażenie znacznej różnicy poziomów. Poszczególne odcinki muru przykryto betonowymi płytami o szerokości ~70 cm, z dwuspadową górną powierzchnią, tworzącą obustronne okapy.¹

Naroża parceli, na której zbudowano cmentarz, zaznaczono wojskowymi granicznikami HV. Zachowane graniczniki, mieszczące się w obrębie arkusza, naniesiono w skali na plan (załącznik 2)² oraz pokazano na zdjęciach w dokumentacji fotograficznej i opisano (załącznik 7).

Główny akcent architektoniczny cmentarza pełni wbudowana centralnie w tylny odcinek muru ogrodzenia ściana pomnikowa. Znajdująca się w najwyższym usytuowanym miejscu i mająca 5 m wysokości ściana, dominuje nad całym założeniem. Zasadnicza bryła ściany, trójkątnie zwieńczona, wznosi się z masywnej, trójstopniowej podstawy, zbudowanej z prostopadłościennych ciosów kamiennych, o malejących ku górze gabarytach (zdjęcie 11, załącznik 7). Ciosy kamienne, z których

¹ Na rysunku projektowym szerokość płyt wynosi 75 cm i mają one spadki pulpitem, a kierunki nachylenia okapów wskazuje linia przerywana.

² Prócz granicznika w południowym narożu.

zbudowano ścianę, poddano bardziej starannej, rustykalnej obróbce kamieniar-skiej lic (dłuto, oskard itp.)³. W płaszczyźnie ściany, tuż nad podstawą, znajduje się dolna krawędź prostokątnej niszy na tablicę inskrypcyjną, mająca wysokość 105 i szerokość 110 cm (projekt przewidywał wysokość - 90 cm). Brakuje danych potwierdzających istnienie tablicy. Treść inskrypcji przeznaczonej na cmentarz Nr 68 oraz wymiary tablicy znane są z dokumentów archiwalnych. Powyżej niszy, na dwóch żelaznych wysięgnikach osadzonych w ścianie, umocowano pionowo prosty krzyż o wysokości 135 cm, wykonany z krawędziaków o przekroju 18x20 cm. Dolna krawędź belki krzyża znajdowała się 10 cm od powierzchni ściany, górna ok. 40 cm. Belka pionowa krzyża, zgodnie z projektem, miała się kończyć 80 cm poniżej wierzchołka ściany pomnikowej (patrz: załącznik 3 oraz zdjęcia 1 i 2, załącznik 7).

Nachylenie gruntu, na którym zbudowano cmentarz wymagało wcięcia się w stok i sztucznego wyprofilowania płyty cmentarza, by złagodzić spadki podłużne i wyeliminować niepożądane spadki poprzeczne. Praktycznie mur cmentarza wraz ze ścianą pomnikową i zespołem wejściowym wbudowany jest w stok, co wyraźnie ukazuje przekrój podłużny na rysunku projektowym, załącznik 3 i fotografia 19, załącznik 7. Konieczność złagodzenia znacznego spadku terenu na obszarze zamkniętym ogrodzeniem, wymusiła podzielenie pola cmentarnego skarpą na część górną i dolną, a w gwałtownie opadającej części dolnej nadsypanie płyty wzdłuż muru czołowego od strony wewnętrznej o ok. 65 cm w stosunku do poziomu gruntu rodzimego na zewnątrz muru (załącznik 3). Komunikację między dolną i górną płytą cmentarza zapewniają wbudowane w skarpę, umieszczone na osi cmentarza, kamienne schody policzkowe. Między furką a ścianą pomnikową poprowadzono przez nie chodnik o trwałej kamiennej nawierzchni. Po bokach jest on stabilizowany krawężnikami. Odpowiedni profil poprzeczny zapewnia odprowadzanie wód opadowych z powierzchni chodnika na boki. Różnice poziomu gruntu po stronie zewnętrznej i wewnętrznej murów ogrodzenia w innych miejscach powodują, że przejmuje on na wielu odcinkach funkcję muru oporowego.

Odprowadzanie wód opadowych gromadzących się wewnątrz murów cmentarza, na płytach obu tarasów, zapewniały odpowiednio wyprofilowane spadki, zapobiegające tworzeniu się zastoin przy podstawach murów bocznych. Wzdłuż wewnętrznej strony muru czołowego musiała istnieć otwarta utwardzona rynna, z której woda uchodziła na zewnątrz przez otwory odpływowe wykonane w każdym z dwu odcinków przedniej części muru, po obu stronach masywnych słupów furty. Otwory te są widoczne na fotografii 17, załącznik 7. Część wód opadowych zbierana z odpowiednio wyprofilowanego utwardzonego chodnika biegnącego wzdłuż osi podłużnej cmentarza mogła wypływać na zewnątrz przez otwór wejściowy (patrz: plany, załączniki 2 i 3 oraz załącznik 7, zdjęcia 4, 8 i 9).

Drewniana, jednoskrzydłowa furka z łukiem u góry, składa się z ramiaka stężonego dodatkowo w osi pionowej i przy podstawie łuku krawędziakami tworzącymi kształt krzyża. Puste pola wypełniają pary pionowych listew. Ramiak od strony cmentarza wzmocniono żelaznym okuciem (załącznik 7, zdjęcie 3). Furtę zawieszono między krótkimi odcinkami muru, wychodzącymi z masywnych słupów flankujących wejście, wykonanych z ciosów o wyróżniającej się rustykalnej obróbce kamieniarskiej. Poziome stężenie ramiaka furty przy podstawie łuku, umieszczono na poziomie

³ Podobnie wykonano słupy flankujące furtę.

betonowych płyt, kryjących wspomniane krótkie odcinki muru. Z obniżonego poziomu gruntu po zewnętrznej stronie muru na platformę cmentarza, prowadzą ku furcie 4 kamienne stopnie.

Rozplanowanie wnętrza ilustrują dołączone plany: – archiwalny (załącznik 1), odtworzeniowy (załącznik 2) i rysunek projektowy (załącznik 3). Jak wspomniano w rozdziale I, cmentarz był projektowany na przewidywaną ilość grobów poległych z różnych armii. Przyjęte zasady nakazywały grzebanie poległych z każdej armii w miarę możliwości oddzielnie. Groby pierwotne z natury miały różną wielkość. W trakcie ekshumacji i podczas projektowania cmentarza stałych dzielono je na trzy rodzaje: pojedyncze, rzędowe i masowe. Z reguły nie przenoszono dużych grobów masowych. W praktyce trudno było pogodzić te wymagania. Przyjęty na okolicznych cmentarzach i zastosowany na cmentarzu Nr 68 wymiar podłużny wszystkich grobów wynosi 2,5 m, wobec standardowego 1,8-2,0 m. Wyraźnie to dowodzi, że groby, głównie masowe, zajmowały większe powierzchnie, na co wpływały dowolne kierunki układania zwłok. Zdarzały się też groby, w których zwłoki układano warstwowo. Na planie (załącznik 3), zwraca uwagę naniesienie konturów mogił linią przerywaną, brak wymiarów i wzajemnych odległości oraz dowiązań do stałych elementów wyposażenia cmentarza. Wyliczona na podstawie podanej skali odległość między grobami od numeru 12 do 17 a murem ogrodzenia (ok. 0,70 m), jest drastycznie mała, uniemożliwiająca wykonanie dogodnego dojścia do podstawy grobów. Ponadto wzdłuż muru musiała się znajdować otwarta rynna, odprowadzająca wody opadowe na zewnątrz (o czym wyżej).

Po porównaniu omówionego planu z archiwalnym planem w skali 1:100 (załącznik 1) oraz danymi z pomiarów terenowych, ustalono że kwestionowana odległość od muru wynosi w naturze ok. 1,4 m, przy czym odległości między rzędami grobów na dolnym tarasie zostały zachowane jak w projekcie.

Na archiwalnej fotografii (2, załącznik 7) nagrobki ustawione są na płaskiej powierzchni. Nie widać, zatem typowych pryzm mogilnych. Jednak na innych okolicznych cmentarzach takie rozwiązanie wymagało wydzielania kamiennymi opaskami bloków mogił. W przypadku cmentarza Nr 68 taki wymóg jest spełniony na górnym tarasie, gdzie groby leżą między murami, a chodnikiem centralnym, zaś od strony północno-wschodniej granicę obu pół grobowych wyznacza skarpa. Na tarasie dolnym należałoby domniemywać istnienie opaski kamiennej przynajmniej wzdłuż podstawy grobów od nr 12-17, z przerwą na chodnik centralny. Na każdym z grobów, na przedłużeniu osi podłużnej, ustawiono nagrobek, składający się z pograżonego w gruncie betonowego fundamentu i cokołu ze sztucznego kamienia, z osadzonym u góry żeliwnym krzyżem. Nagrobki na grobach poległych z armii austro-węgierskiej wyposażono w krzyże typu **M**, a z armii rosyjskiej typu **Ψ** (załącznik 2). W tylnych płaszczyznach cokołów, w małych, prostokątnych wgłębieniach, były umieszczone tabliczki cynkowe z wybitym sztancą numerem identyfikacyjnym mogił, przy której stał nagrobek. Na przednich płaszczyznach cokołów mocowane były emaliowane, blaszane tablice.

Powierzchnie obu tarasów i skarpy między nimi były trawiaste, powierzchnie mogił zapewne też. Wg cytowanego w rozdziale I opisu cmentarza, na cmentarzu zachowano dwa stare drzewa owocowe. Są one naniesione na planie (załącznik 3) oraz widoczne na ilustracjach: zdjęcia 1 i 2 (załącznik 7).

Brak jest przekazów na temat ew. zmian wprowadzonych w fazie budowy cmentarza i przy jego urządzeniu. W trakcie pomiarów stwierdzono pewne różnice w stosunku do wymiarów podanych na rysunku projektowym. Ważniejsze różnice omówiono w nin. rozdziale, niektóre różnice wymiarów skorygowano kolorem czerwonym na kopiach fragmentów projektu (załączniki 3 i 4).

Projektowana tablica inskrypcyjna, o znanych wymiarach i treści, mogła nie zostać wykonana lub wykonano ją, lecz przed zakończeniem wojny nie wmurowano w niszę w ścianie pomnikowej.

Ze źródeł austriackich wiadomo, że na nagrobkach były tablice emaliowane. W cokołach znajdują się otwory do mocowania tablic, jednak tablice nie zachowały się, a zniszczenie oryginalnych powierzchni cokołów nagrobków nie pozwala stwierdzić, czy były mocowane.

Nie ustalono, kiedy dokonano zmiany wysięgników do mocowania krzyża drewnianego na ścianie pomnikowej oraz zmiany krzyża na znacznie wyższy. Z projektu wynika, że góra krzyża znajdowała się 80 cm poniżej wierzchołka ściany pomnikowej, aktualnie znajduje się kilkadziesiąt cm powyżej wierzchołka (załącznik 7, zdjęcia 1 i 2 – stan z ok. 1918 r. oraz zdjęciach 5, 11 i 12 – stan aktualny).

Po roku 1918 zmiany na cmentarzu miały charakter ciągły i wynikały z braku opieki bieżącej i powolnej degradacji wnętrza cmentarza. Główną przyczyną stało się zarastanie wnętrza cmentarza bujną roślinnością, także trwałą (samosiejki drzew i krzewów), która powodowała deformowanie płyty cmentarza, wywracanie nagrobków, uszkodzenia nagrobków oraz inne zniszczenia związane z utrzymywaniem się znacznego zacienienia i zawilgocenia. Dodatkowe zniszczenia wyrządzały drzewa i krzewy rosnące tuż za ogrodzeniem (zdjęcia 5, 6, 7, 11 i 12, załącznik 7).

Podobnie jak na innych cmentarzach, brak należytej wiedzy na temat pierwotnego urządzenia cmentarza, wyzwałał postępujące dewastacje i zmiany w trakcie kolejnych akcji „porządkowania” cmentarza. Aktualne lokalizacje elementów wyposażenia grobów wskazują, że cmentarz „urządzano” na nowo, nie dysponując należyłą dokumentacją lub ją ignorując. Miejsca ustawienia ok. 40% nagrobków generalnie nie odpowiadają faktycznej lokalizacji grobów (patrz: załącznik 2). Jeden z nagrobków uległ zniszczeniu, a wykonana replika jest zbyt uproszczona i kontrastuje z oryginalnymi cokołami (zdjęcie 26, 24 i in., załącznik 7). System odwadniający, zewnętrzny i wewnętrzny, uległ pełnej degradacji. Dorobione w miejsce zniszczonych drewniane elementy wyposażenia, krzyż na ścianie pomnikowej i furta, odbiegają zasadniczo od oryginalnych.

Schody wewnętrzne są uszkodzone (załącznik 7, zdjęcie 10). Nagrobki i mury oraz pozostałe elementy architektoniczne wykonane z kamienia i betonu, są pokryte mchami, pleśniami i porostami, uszkadzającymi ich powierzchnie (załącznik 7, zdjęcia 10, 11, 12, 21, 22, 23-28 i in.). W murach i schodach występują liczne ubytki zapraw łączących kamienie oraz uszkodzenia, podmycia i wypłukania na linii gruntu (załącznik 7, zdjęcia 10, 12, 16, 17, 18 i in.).

Brakuje kilku ograniczników wojskowych HV na narożach działki cmentarnej (załącznik 2). Jeden z ograniczników został wykopany i przestawiony pod mur ogrodzenia (załącznik 7, zdjęcia 13-16 wraz z opisami).

Nie zachowały się pierwotnie rosnące na cmentarzu dwa stare owocowe drzewa.

Niemal zupełnemu zniszczeniu, szczególnie na stoku, uległa utwardzona dróżka, łącząca drogę główną z cmentarzem. Znacznemu zniszczeniu uległ betonowy mostek

wybudowany nad potokiem Małastówka w ciągu drożki na cmentarz. Zniszczenia mostka mają charakter intencyjny i są rezultatem wandalizmu. Po wycięciu i rozkradzeniu metalowych segmentów balustrady, zniszczono znaczną część ozdobnych słupków w celu pozyskania drutów zbrojeniowych. Mostek nie był konserwowany. Okresowo, dla zapewnienia minimum bezpieczeństwa, wykonywano prymitywne poręcze z żerdzi.

III. Określenie zakresu i opis prac renowacyjno-rekonstrukcyjnych

1. Odtworzenie systemu odwadniającego wewnątrz i na zewnątrz cmentarza, odtworzenie właściwych spadków i profili obu płyt cmentarza.
2. Renowacja kamiennych murów ogrodzenia wraz ze ścianą pomnikową, zespołem wejściowym oraz stopniami wewnętrznymi.
3. Wykonanie tablicy inskrypcyjnej.
4. Odtworzenie drewnianej furty według stanu z ok. 1918 roku.
5. Renowacja nagrobków,
6. Odtworzenie układu mogił i nagrobków.
7. Odtworzenie i zamocowanie emaliowanych tablic nagrobnych.
8. Uwagi dotyczące zieleni na cmentarzu.
9. Remont, renowacja i odtworzenie urządzeń zewnętrznych (mostek i utwardzona drożka).

Uwagi ogólne

Dołączoną do niniejszego opracowania dokumentację fotograficzną wraz z opisami zdjęć (załącznik 7), należy traktować jako uzupełnienie danych i informacji zawartych w niniejszej części dokumentacji. Fotografie archiwalne i bieżące szczegółowo obrazują stan cmentarza w poszczególnych okresach i pozwalają lepiej dostrzec wprowadzone zmiany oraz zauważyć najbardziej istotne usterki.

Wykonawcy, bez względu na zakres robót, powinni być zapoznani z całą dokumentacją, gdyż zagadnienia omówione w poszczególnych rozdziałach są wzajemnie powiązane. Nieznajomość wszystkich zagadnień może prowadzić do błędów wykonawczych i niezamierzonych zmian, trudnych do odwrócenia.

Istotne jest prowadzenie prac w stosownej kolejności. Wśród elementów oryginalnego wystroju cmentarza brak jest jednego cokołu nagrobka z krzyżem typu **M** (istnieje replika cokołu), większość cokołów nagrobków ze względu na zły stan techniczny wymaga renowacji.

Elementy oryginalnego wyposażenia powinny zostać w miarę możliwości zachowane i poddane opisanym niżej naprawom oraz zabiegom renowacyjnym. Aktualny stan wnętrza cmentarza, poza utwardzonym chodnikiem i kamiennymi schodami i częścią nagrobków, wymaga odtworzenia sytuacji pozostałych elementów wyposażenia, zgodnie z pierwotnym układem, w oparciu o plan odtworzeniowy w skali 1:100, załącznik 2. Plan zawiera m.in. zaznaczone właściwe lokalizacje grobów, nagrobków i utwardzonego chodnika z podaniem wymiarów i wzajemnych odległości między poszczególnymi obiektami. Ze względu na miejscowe deformacje bocznych murów ogrodzenia i strukturę jego powierzchni, uznano za miarodajne dowiązania do utwardzonego chodnika. Podane na planie wymiary i odległości są niezbędne do wykonania prac odtworzeniowych. W obrębie mogił wpisano ich numery. Nagrobki

(ustawione w osiach podłużnych mogił), zaznaczono prostokątami, odpowiadającymi w skali planu rzutom ich cokołów.

W związku z zabytkowym charakterem cmentarza, wszelkie prace należy prowadzić w oparciu o zatwierdzony program konserwatorski pod nadzorem właściwego konserwatora zabytków. Prace renowacyjne i odtworzeniowe mogą być powierzone wyspecjalizowanym zakładom, posiadającym stosowne uprawnienia do remontu i renowacji obiektów zabytkowych.

Należy pamiętać, że mury wraz ze ścianą pomnikową, schodami wewnętrznymi i zespołem wejściowym nie posiadają izolacji poziomej, wobec czego woda z gruntu, podsiąkająca poprzez fundamenty, jest odparowywana przez powierzchnie naziemne murów. Niedopuszczalne jest zatem używanie do prac zapraw i wypraw oraz innych materiałów uniemożliwiających obieg wody wewnątrz murów i utrudniających jej swobodne odparowywanie. Podobna jest sytuacja osadzonych na fundamentach nagrobków, które w trakcie renowacji nie mogą być pokryte warstwą nieprzepuszczalnych emulsji cementowych względnie farb, gdyż ulegną szybkiemu procesowi degradacji powodowanej przez zamkniętą wewnątrz wodę.

Roboty powinny być wykonywane małymi etapami, bez zbytecznego naruszania stanu obiektu poza rejonem robót. Należy prowadzić je w takiej kolejności i porządku, by nie zachodziła konieczność ich powtarzania lub demontażu wcześniej ustawionych elementów wyposażenia. Przed rozpoczęciem robót konieczne jest odtworzenie zewnętrznego systemu odwadniającego, zgodnie z punktem 1 zakresu robót, a prace przy systemie wewnętrznym zsynchronizować z pracami przy renowacji murów, punkt 2.

1. Odtworzenie systemu odwadniającego wewnątrz i na zewnątrz cmentarza, odtworzenie właściwych spadków i profili obu płyt cmentarza.

System odwadniający zewnętrzny i wewnętrzny, został opisany w rozdziale II. Podano również jego aktualny stan. System ten bezwzględnie należy odtworzyć przed podjęciem dalszych prac. Dane do odtworzenia skarpy zewnętrznej i utwardzonej rynny u jej podnóża znajdują się na rysunku projektowym, załącznik 3. Należy zwrócić uwagę, że największa odległość skarpy znajdowała się na osi cmentarza, za ścianą pomnikową. Następnie skarpa pod rozwartym kątem dwoma skrzydłami zbliżała się ku narożom górnej części cmentarza i biegła po obu stronach dalej, co pozwalało wyprowadzić rynny zbierające wodę daleko poza mury znacznie szerszej części dolnej. Jest bardzo prawdopodobne, że system odwadniający znajduje się pod warstwą naniesionej ziemi. Zaleca się wytyczyć zasięg układu odwadniającego, usunąć porastającą go zieleń i wykonać wykopy sondażowe, które umożliwią dotarcie do poziomu utwardzonej kamienną okładziną rynny.

Wewnętrzny system odprowadzania wód opadowych i zasady jego działania zostały opisane w rozdziale II. Jak stwierdzono, po wewnętrznej stronie muru czołowego musiała się znajdować otwarta rynna zbierająca wody spływające z obu tarasów. Była ona przedzielona utwardzonym chodnikiem biegnącym od furty do ściany pomnikowej. Należy odtworzyć spadki obu odcinków rynny, wcześniej udrażniając otwory odpływowe znajdujące się przy podstawie muru czołowego, na zewnątrz cmentarza. Różnica poziomu gruntu wewnątrz i na zewnątrz w tej części ogrodzenia (ok. 65 cm) sprawia, że nieodzowne jest odprowadzanie wody z rynny

pionowymi kanałami. Mogą się one znajdować wewnątrz murów lub od strony wewnętrznej posiadając formę kamiennych studzienek wyprowadzonych z rynien.

Po odtworzeniu systemu odprowadzania wody z tarasów, można przystąpić do przygotowania i ew. skorygowania płyt na obu tarasach, nadając im właściwe spadki podłużne i poprzeczne. Jak podano w rozdziale II i w *Uwagach wstępnych* na początku nin. rozdziału, głównym elementem odniesienia jest utwardzony chodnik (łącznie ze schodami). Nie należy się zatem sugerować aktualnym położeniem i posadowieniem nagrobków, gdyż ich układ, jak stwierdzono, został zmieniony lub naruszony. Spadki poprzeczne powinny być lekko nachylone ku chodnikowi centralnemu, by wykluczyć spływ wód i ew. powstawanie zastoin wody przy podstawie murów.

2. Renowacja kamiennych murów ogrodzenia wraz ze ścianą pomnikową, zespołem wejściowym oraz stopniami wewnętrznymi.

Przed podjęciem prac przy naprawach i konserwacji muru należy zabezpieczyć przed uszkodzeniem wszystkie elementy urządzenia wnętrza cmentarza, a teren wzdłuż muru, od wewnątrz i zewnątrz oczyścić ze zbędnej roślinności i gruzu. Wskazane jest też ustalenie właściwego poziomu gruntu wewnątrz i na zewnątrz murów, aby możliwe było dokonanie ewentualnych napraw na poziomie aktualnie przysypanym ziemią. W trakcie prac należy wykonać miejscowe odkrywki, by ustalić stan techniczny fundamentów na styku z częściami naziemnymi.

Podobnie jak na kilku pobliskich cmentarzach, mur ogradzający cmentarz nie jest prostym murem z ciosów kamiennych, lecz posiada ozdobnie wykonane warstwy zewnętrzne ze starannie obrobionych na płaszczyznach styku ciosów kamiennych o podobnych kształtach i rozmiarach. Efekt plastyczny podkreśla pozostawienie surowych, wypukłych zwierciadeł i cofnięcie fug. W podobny sposób jest wykonana wbudowana w tylny odcinek muru ściana pomnikowa oraz zespół wejściowy ze słupami flankującymi furtę i schodami, przy czym detale kamienne wymienionych obiektów poddano bardziej starannej, rustykalnej obróbce kamieniarskiej lic (załączniki 3, 4 i 7, zdjęcia 2, 3, 4, 10, 16, 17, 25 i in.).

Materiał kamienny na naprawy i odbudowę powinien być gatunkowo i kolorystycznie podobny do zastosowanego na cmentarzu. Poszczególne kamienie należy wstępnie przygotowywać, by kształtami i wielkością nie różniły się od zachowanych. W każdym przypadku należy wzorować się na zachowanych fragmentach, dążąc do tego, by naprawiane lub odbudowywane fragmenty nie różniły się materiałem, technologią i techniką wykonania od zachowanych, oryginalnych.

Receptury mas zapraw użytych do prac murarskich i wypełnień nie powinny odbiegać od zastosowanych do budowy. Szczególnie staranne powinno być przygotowanie starych podłoży przed naprawą lub połączeniem z nowymi partiami. W celu osiągnięcia jak najlepszej przyczepności należy stare podłoża dokładnie oczyścić z luźnych materiałów, gleby i zanieczyszczeń organicznych (mchów, korzeni i in.) i nasączyć specjalnym preparatem do likwidacji mchów, pleśni i porostów, a po osiągnięciu pożądanego efektu, preparatem do wiązania z nowymi zaprawami i uzupełnieniami ubytków. Na rynku są dostępne specjalistyczne preparaty krajowe i zagraniczne, produkowane przez firmy specjalizujące się w produkcji materiałów do renowacji obiektów zabytkowych. Prace przy naprawie i uzupełnianiu brakujących fragmentów muru należy prowadzić etapami, wykorzystując ocalałe fragmenty, w przypadku, jeśli się do tego nadają. W miejscach zniszczonych, zachowane niższe

partie muru i fundamenty powinny być odcinkami odsłaniane do głębokości niezbędnej do zweryfikowania stanu technicznego i dokonania ew. prac renowacyjnych.

Mur przykryty jest dwuspadową płytą betonową. Była ona wykończona w sposób mający imitować piaskowiec. Efekt naturalnego kamienia uzyskiwano przez specjalne wykonanie i wykończenie wierzchniej warstwy betonu. Płyta wieńcząca mur, w wielu miejscach zaatakowana jest przez mchy i porosty, co powoduje jej uszkodzenia. Przed naprawą płyty roślinność tę należy starannie usunąć, a podłoże przygotować w wyżej opisany sposób.

Kamienne schody policzkowe posiadają staranną rustykalną dekorację kamieniarską. Mimo posadowienia na masywnym fundamencie, części składowe zmieniły położenie, wobec czego po konserwacji i ew. naprawach powinny być ponownie złożone.

3. Wykonanie tablicy inskrypcyjnej.

Jak wspomniano w rozdziale II, brak jest dowodów, że kamienna tablica inskrypcyjna była umieszczona w przygotowanej w obelisku niszy. Treść tablicy autorstwa Hansa Hauptmanna, przewidzianej na cmentarz Nr 68, zachowała się w dokumentacji archiwalnej. Treść inskrypcji została użyta także na innych cmentarzach wojennych.

Poniżej przytoczono treść inskrypcji, z podziałem na wersy:

**WIR TRUGEN STEINE ZU DES
FRIEDENS BAU.
IM KAMPFE OPFERND UNSER
BLUT UND LEBEN. ⁴**

Uwaga: Tablica powinna zawierać oryginalny tekst w j. niemieckim. Tablice wykonywano z białego lub szarego marmuru, rzadziej z innego rodzaju kamienia używanego na tablice tego rodzaju. Pozioma, prostokątna wnęka na tablicę ma wymiary 105x110 cm. W austriackim wykazie tablic, dat. 21 Februar 1918, podano wymiary 104x108 cm. Wymiary tablicy należy dopasować do realnych wymiarów niszy, przewidując wokół szczelinę na zaprawę uszczelniającą. Najlepiej przetrwały tablice osadzone w niszach na odpowiedniej zaprawie, nie zaś mocowane za pomocą metalowych haków śrub lub tp.

4. Odtworzenie furty według stanu z ok. 1918 roku.

Drewnianą furtkę zaleca się wykonać z drewna modrzewiowego wg rysunku, załącznik 5. Ramiak furty i stężenia w kształcie krzyża wykonane są z krawędziaków o przekroju 8x10 cm, łączonych na czopy (pokazane na rysunku linią przerywaną). Łuk furty należy złożyć na nakładki proste z kilku odcinków wyciętych z drewna o grubości 8 cm i połączyć z ramiakiem. Cztery listwy wypełniające o przekroju 4x9 cm należy mocować do ramiaka i łuku na wpusty i czopy.

---

⁴ Tłumaczenie: *Dołożyliśmy kamieni do budowy pokoju w walce poświęcając naszą krew i życie.*
Przekład: H. Sznytka & J. Drogomir.

Uwaga: poprzeczka ramiaka u podstawy łuku, tworząca kształt krzyża, powinna leżeć na przedłużeniu betonowych pokryw kamiennych odcinków muru, między którymi zawieszono jest skrzydło furty (patrz: załączniki 4 i 5).

Połączenia winny być starannie dopasowane i klejone wodoodpornym klejem wysokiej jakości. W miejscach styku i połączeń nie może być szczelin umożliwiających przedostawanie się wody między elementy. Z zachowanych fotografii wynika, że od strony wewnętrznej cały ramiak, wraz z łukiem, był usztywniony płaskownikiem względnie bednarką o szerokości min. 5 cm i odpowiedniej grubości. Usztywnienie to należy wykonać, gdyż wysokość skrzydła przy przyjętych przekrojach drewna, nie gwarantuje odpowiedniej sztywności. Skrzydło należy zawiesić na zamocowanych w murze oryginalnych częściach zawiasów, dorabiając do nich odpowiednie elementy, które powinny być przyspawane do płaskownika usztywniającego. Skrzydło powinno się otwierać w kierunku wnętrza cmentarza. W lewym odcinku muru osadzony jest żelazny element, który służył do zamykania furty (na skobel?), pełniąc funkcję zderzaka uniemożliwiającego ruch skrzydła na zewnątrz, co groziłoby jego uszkodzeniem. Na rysunku pokazano zderzak i właściwy kierunek ruchu skrzydła, lecz nie uwzględniono zamknięcia. Powinno ono być możliwie proste i umożliwiać uruchomienie zapadki czy skobla z obu stron furty.

Drewno na furtę powinno być zaimpregnowane. W przypadku wykonywania impregnacji we własnym zakresie, należy zastosować dobry preparat do konserwacji drewna, zabezpieczający przed działaniem czynników atmosferycznych, chroniący drewno przed sinicą, grzybami i promieniami UV. Preparat nie powinien barwić drewna na ciemne kolory i kryć naturalnego rysunku drewna. Impregnacja winna być dokonana dwukrotnie – przed montażem i po zmontowaniu furtki. Okucia należy przed montażem ocynkować ogniowo. W przypadku stosowania nie ocynkowanych okuć, należy je obustronnie pomalować farbą dającą wieloletnie zabezpieczenie przed korozją, typu *HAMMERITE*.

5. Renowacja nagrobków.

Cmentarz został wyposażony w cokoły nagrobków wyróżniające się estetyką i znakomitą wykonaniem. Z tego względu należy dążyć do ich zachowania i przeprowadzenia profesjonalnej renowacji i konserwacji. Prace renowacyjne cokołów nagrobków powinien wykonać na miejscu profesjonalista posiadający uprawnienia w zakresie renowacji kamienia. Przed renowacją cokołów konieczne jest trwale usunięcie wszelkich zanieczyszczeń mineralnych, organicznych, a mchów i porostów. Możliwe to jest jedynie przy zastosowaniu specjalistycznych preparatów, które gwarantują radykalne zniszczenie roślin tego typu wraz z ich układami korzeniowymi. Absolutnie niewskazane jest usuwanie mechaniczne, nawet wstępne, gdyż osłabia to działanie preparatów i powoduje odradzanie się roślin. Następnie można przystąpić do naprawy spękań i ubytków, uzupełnienia wierzchnich wypraw szlachetnych oraz odtworzenia obróbki kamieniarskiej itp.

Renowacja powinna objąć również krzyże żeliwne. Po ostrożnym oczyszczeniu z zanieczyszczeń i luźno przylegającej rdzy, należy je pomalować czarną farbą typu *HAMMERITE*, długotrwale zabezpieczającą przed korozją, przestrzegając ściśle zaleceń producenta farby.

Zwraca się uwagę na dużą kruchość żeliwa sprawiającą, że absolutnie niedopuszczalne jest manipulowanie cokołami za pomocą wywierania jakichkolwiek

nacisków na osadzone w nich krzyże. W przypadku złamania któregoś z krzyży należy się liczyć z koniecznością wymiany całego cokołu wraz z krzyżem. Szczególnie trudne jest usunięcie pozostałości po złamanym krzyżu typu **M**, gdyż krzyże te zwykle łamią się na odcinku przy zwężeniu trzonu, a dostęp do nadlewki uniemożliwia płyta u podstawy trzonu. Próba odzyskania krzyża lub usunięcia nadlewki prowadzi często do rozpołowienia cokołu.

Ewentualne wykonanie replik cokołów należy ograniczyć do przypadków, gdy zostanie stwierdzone zniszczenie któregoś cokołu w stopniu nie nadającym się do renowacji. Przy wykonywaniu kopii cokołów, należy się wzorować na dobrze zachowanych cokołach danego rodzaju, wiernie zachowując wymiary oraz geometrię kształtów wraz ze sposobem wykonania i wykończenia. Jak wspomniano, nagrobki wykonano w formie imitacji naturalnego kamienia (piaskowca). Metoda wykonania polegała na odlaniu z betonu kształtu cokołu o nieco zmniejszonych wymiarach, tak by można było wymiary właściwe osiągnąć po nałożeniu na odlew warstwy szlachetnej wyprawy zewnętrznej, zwykle nie grubszej, niż 20 mm. Po utwardzeniu wyprawy wierzchniej każdy cokół poddawany był obróbce kamieniarskiej, polegającej na prążkowaniu obrzeży i groszkowaniu płaszczyzn. Obrzeża miały szerokość 2,5-3 cm na każdej płaszczyźnie. W wykonywanych replikach cokołów krzyży nie należy odtwarzać ślepych otworów do umieszczania tabliczek ewidencyjnych z numeracją grobów. Konieczne jest natomiast wykonanie w odlewanych cokołach odpowiednich ślepych otworów do osadzania krzyży nagrobnych. Wymiary otworów i rozmieszczenie (w stosunku do osi górnej płaszczyzny cokołu), zależą od typu krzyża. Kształty i wymiary nadlewek mogą się nieco różnić w modelach odlewniczych krzyży, jakimi dysponuje dana odlewnia żeliwa. Z tego względu należy najpierw zaopatrzyć się w stosowne krzyże, a następnie wykonać cokoły z otworami dostosowanymi do nadlewek w posiadanych krzyżach. W przypadku krzyży typu **M**, należy brać pod uwagę fakt, że krzyż ten ma płytę przy trzonie pionowym, wysuniętą ku przodowi w stosunku do trzonu krzyża. Istotne jest, by płyta u podstawy krzyża leżała w osiach górnej płaszczyzny cokołu, a nie nadlewki, gdyż nadlewka do osadzania jest przesunięta w stosunku do osi płyty, podobnie jak pionowy trzon krzyża (patrz: fotografie nagrobków obu typów, załącznik 7).

Aktualnie na cmentarzu znajdują się wszystkie nagrobki (z krzyżami typu **Ψ** 4 szt., z krzyżami typu **M** 13 szt.). Jeden cokół z krzyżem typu **M**, z grobu nr 5 (aktualnie przesunięty – patrz: załącznik 2), jest kopią bez dekoracyjnej obróbki kamieniarskiej. Cokół ten wymaga weryfikacji pod względem wymiarów i przydatności do wykonania obróbki wykończeniowej, gdyż nie może się różnić od pozostałych tego typu.

Uwaga: Odzyskanie istniejących na cmentarzu krzyży z cokołów zakwalifikowanych jako nie nadające się do renowacji wiąże się z koniecznością zniszczenia cokołów, gdyż krzyże należy ostrożnie wycinać z cokołów, aby nie uszkodzić nadlewek do mocowania w nowych cokołach. Nadlewki w krzyżach typu **M** mają długość 9 do 10 cm, a w krzyżach typu **Ψ** ok. 8 cm. Krzyże muszą być w trakcie cięcia amortyzowane przed wstrząsami. Ponownie zwraca się uwagę na dużą kruchość żeliwa sprawiającą, że absolutnie niedopuszczalne jest manipulowanie cokołami za pomocą wywierania jakichkolwiek nacisków na osadzone w nich krzyże.

Krzyże należy osadzać w nagrobkach po ostatecznym ustawieniu cokołów nagrobków na właściwych miejscach, gdyż w trakcie transportu i ustawiania

kompletnych nagrobków dochodzi często do odłamywania krzyży. Montujący krzyże powinni posługiwać się odtworzeniowym planem cmentarza (załącznik 2) z naniesionymi nagrobkami i podanymi w *legendzie* literowymi symbolami typów krzyży. Krzyże w cokołach nagrobków osadza się na wodoodpornej zaprawie. Zastosowanie innej zaprawy skutkuje korozją i rozsadzaniem cokołu przez produkty korozji.

Cokołów nagrobków z krzyżami nie należy malować, nakrapiać itp.

6. Odtworzenie układu mogił i nagrobków.

Plan 1:100 (załącznik 2), umożliwia precyzyjne wytyczenie konturów wszystkich mogił w każdym rzędzie i odległości między nimi. Jak wyżej wspomniano, ze względu na stwierdzone odkształcenia murów bocznych, skutkujące nierównymi odległościami między nimi w różnych miejscach, a także strukturę powierzchni, wymiary dowiązano głównie do dobrze zachowanego chodnika, biegnącego od wejścia, wzdłuż osi cmentarza, przez schody na skarpie, do ściany pomnikowej. Wymiary oparto na przeliczeniach wymiarów i odległości wynikających ze skali podanych na planach archiwalnych oraz na pomiarach sprawdzających.

Prace odtworzeniowe w obrębie pola grobowego, można podjąć po zakończeniu prac odtworzeniowych opisanych w pkt. 1 i 2.

Każda mogiła ma być wyposażona w 1 nagrobek. Cmentarz ma być wyposażony w 4 szt. nagrobków z krzyżami typu **Ψ** i 13 szt. nagrobków z krzyżami typu **M**. Na planie odtworzeniowym (załącznik 2), podano sposób ustawienia nagrobków względem mogił. Cokoły nagrobków na grobach od 1 do 6 (na górnym tarasie), mają stać całą powierzchnią na mogiłach. Tylne krawędzie podstawy cokołu powinna leżeć na tylnej linii obrysu grobu. W przypadku grobów na dolnym tarasie, tylne krawędzie podstawy cokołu leży 5-10 cm powyżej tylnej linii obrysu grobu. Dotyczy to obu typów nagrobków. W praktyce, wobec nie stosowania obramowań grobów, sposób ustawienia cokołów ma znaczenie dla zachowania właściwej geometrii układu. W związku z tym istotne jest, by nagrobki pokrywały się w rzędach, natomiast ze względu na różne szerokości mogił w obu rzędach na dolnym tarasie, nie mogą się pokrywać nagrobki w rzędach pionowych. Wyjątek stanowią nagrobki na mogiłach 7 i 8, chociaż ma to mniejsze znaczenie, gdyż w tym przypadku oba nagrobki i krzyże są różne.

Po wyznaczeniu konturów poszczególnych mogił, należy wyznaczyć ich osie podłużne i miejsca ustawienia nagrobków, które są aktualnie niewłaściwie zlokalizowane (patrz: plan, załącznik 2). Niewielkie różnice między aktualną a prawidłową lokalizacją można pominąć. Za właściwie usytuowane można uznać nagrobki na mogiłach 3, 4, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 16 i 17. Pozostałe należy przenieść zgodnie z planem, załącznik 2.

Przypomina się, że z uwagi na dużą kruchość żeliwa absolutnie niedopuszczalne jest manipulowanie cokołami za pomocą wywierania jakichkolwiek nacisków na osadzone w nich krzyże lub posługiwanie się krzyżami w roli uchwytów przy przenoszeniu i transporcie. W przypadku złamania krzyża należy się liczyć z koniecznością wymiany całego cokołu wraz z krzyżem.

Cokoły nagrobków osadza się na fundamentach pograżonych w gruncie (jeśli są stosowane), za pomocą zaprawy wodoodpornej. W przypadku cokołów bez członu stanowiącego fundament, cokół osadza się na tzw. chudym betonie odlanym w wykopie jamistym. Niekiedy górną część fundamentu wystawiano nieco nad poziom gruntu. W takim wypadku po ustawieniu cokołu, z zaprawy formowano spadki na zewnątrz.

Jak wspomniano w rozdziale II, granica zasięgu mogił na dolnym tarasie od strony muru czołowego ma istotne znaczenie, gdyż między murem a grobami 12, 13 i 14 po stronie lewej i grobami 15, 16 i 17 po prawej, istnieje naturalne dojście do grobów. Jeśli okaże się, że istniał tam krawężnik lub inny rodzaj opaski przy dolnej granicy grobów, należałoby go odtworzyć, a jeśli nie, wykonać krawężnik wzorując się na krawężniku chodnika. Linia krawężnika powinna się pokrywać z linią zasięgu podstawy wymienionych mogił. Odcinki krawężnika powinny dochodzić z obu stron do krawężników chodnika i nie stanowić przeszkody dla wód spływających po płycie cmentarza.

7. Odtworzenie i zamocowanie emaliowanych tablic nagrobnych.

Montaż nowych tablic powinien stanowić jedną z prac końcowych przy renowacji cmentarza. Po dostarczeniu tablic należy sprawdzić zgodność treści z wzorami (załącznik 6). Wykonujący prace powinni bezwzględnie dysponować planem cmentarza (załącznik 2) i wzorami tablic nagrobnych (załączniki 6).

Wzory blaszanych emaliowanych tablic nagrobnych, uwzględniają treści poszczególnych tablic, proporcje wielkości liter i układ tekstu oraz kształt tablic. W *Uwagach* podano najważniejsze informacje dot. wykonania tablic i ich wymiarów.

Wytwórnia tablic (emaliernia) wykonuje w tablicach otwory do mocowania. Otwory znajdują się w osiach tablic okrągłych i owalnych, przy obrzeżach, względnie wykonywane są zgodnie z zamówieniem. Rozmieszczenie otworów w cokółach musi być identyczne, jak w tablicach. W cokółach należy precyzyjnie osadzić kołki rozprężne, zgodnie z rozstawem otworów w tablicach, gdyż wszelkie naprężenia i niedokładności powodują odpryski i pęknięcia emalii, prowadzące do szybkiej korozji i zniszczenia tablic.

Uwaga! Istniejące w cokółach oryginalne ślepe otwory były przygotowane do osadzenia w nich kołków drewnianych, w które wkręcano wkręty. Aktualnie stosuje się kołki rozprężne o małych średnicach, wobec czego stare otwory należałoby zaślepić zaprawą, a następnie wykonać otwory pod posiadane kołki rozprężne, zgodnie z wyżej podanymi zasadami montażu.

Podłoża nagrobków pod tablicami muszą być równe, gdyż tablic emaliowanych nie można deformować (prowadzi to do odpryskiwania emalii i szybkiej korozji). Tablice należy przykręcić aluminiowymi lub mosiężnymi wkrętami, pod łby podkładając podkładki teflonowe. Śruby nie mogą powodować naprężeń w otworach tablic. Należy dokręcać je z wyczuciem, pozostawiając niewielki luz.

8. Uwagi dotyczące zieleni na cmentarzu.

Na cmentarzu, zgodnie z projektem został wykonany centralny, utwardzony chodnik, biegnący od wejścia, przez schody na skarpie do podstawy ściany pomnikowej. Krawężniki chodnika stanowią wraz z murami ogrodzenia granicę pól grobowych na obu tarasach. Jedynymi roślinami trwałymi były zachowane dwa stare drzewa owocowe, rosnące symetrycznie na skarpie, po obu stronach schodów wewnętrznych. Drzewa te obecnie nie istnieją. Groby prawdopodobnie nie były usypywane w typowe przyzmy mogilne, gdyż wypełniały stosunkowo niewielkie powierzchnie pól grobowych. Zatem oba pola grobowe wraz z mogiłami, podobnie jak na innych cmentarzach, porastała trawa. Jedynie przed nagrobkami, na mogiłach, sadzono barwinek, znakomicie się sprawdzający w strefie górskiej. Jest to ozdoba

roślina wieloletnia, mająca również szerokie znaczenie symboliczne. Nie zaleca się sadzić w na stosunkowo ciasnej powierzchni cmentarza drzew lub krzewów. Po ostatecznym zakończeniu prac i uporządkowaniu wnętrza cmentarza, całe wnętrze należy obsiać trawą z gatunku niskich traw, dobrze ukorzeniających się i nie wymagających stałych zabiegów pielęgnacyjnych. Podłoże przed zasianiem trawy powinno być przygotowane zgodnie z zaleceniami producenta nasion. W obrębie mogił wskazane jest zasadzić barwinek.

9. Remont, renowacja i odtworzenie urządzeń zewnętrznych (mostek i utwardzona dróżka).

Do zewnętrznych urządzeń cmentarza należy utwardzona dróżka łącząca cmentarz z główną drogą i betonowy mostek dla pieszych, przerzucony w ciągu tej dróżki nad potokiem Małastówka. Oba te obiekty, jako należące do wpisanego do rejestru zabytków cmentarza wojennego, należy objąć opieką konserwatorską i programem odtworzeniowym. Mostek wymaga wykonania ekspertyzy oraz specjalistycznej dokumentacji architektoniczno-konserwatorskiej, umożliwiającej przywrócenie mu pierwotnej formy. Wskazane jest oczyszczenie koryta potoku pod mostkiem i rekonstrukcja umocnień brzegów potoku w bezpośrednim sąsiedztwie.

Opracowanie:

Jerzy J.P. DROGOMIR

IV. Załączniki:

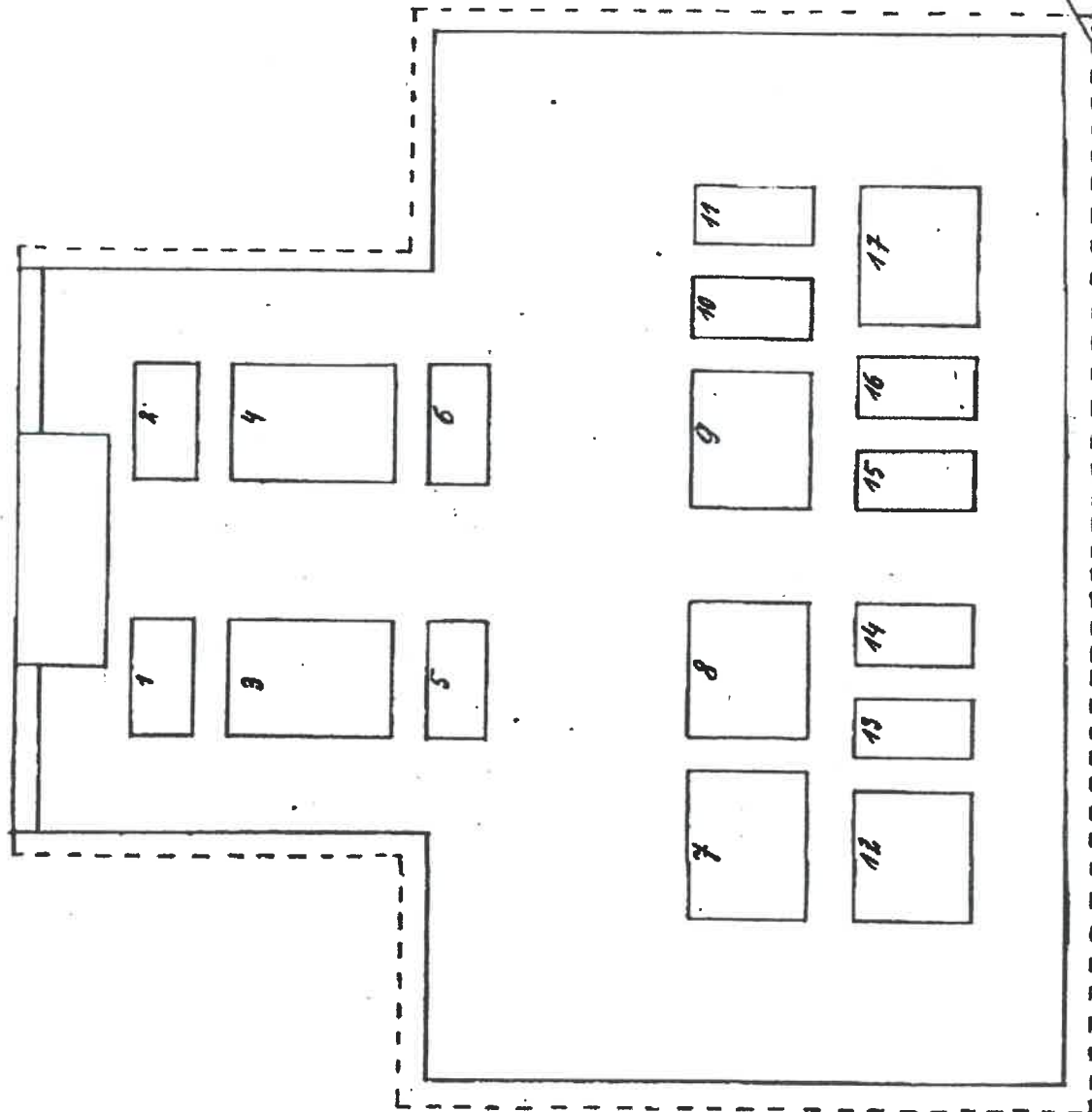
1. Plan archiwalny cmentarza z numeracją grobów.
2. Plan odtworzeniowy grobów i nagrobków 1:100.
3. Plan cmentarza i przekrój podłużny - fragment rysunku projektowego H. Mayra.
4. Wejście na cmentarz - fragment rysunku projektowego H. Mayra.
5. Rysunek odtworzeniowy drewnianej furty 1:10.
6. Wzory tablic nagrobnych.
7. Dokumentacja fotograficzna z częścią opisową (fotografie archiwalne i aktualne, ukazujące stan elementów wyposażenia cmentarza).

Uwaga: Prawa autorskie zastrzeżone. Dokumentacja została sporządzona wyłącznie w celu przeprowadzenia renowacji i rekonstrukcji cmentarza. Wykorzystanie w całości lub części do innych celów oraz kopiowanie i publikowanie zawartej w rozdziale I części historycznej bez zgody autora, stanowi naruszenie prawa.

Słupsk, listopad-grudzień 2017 – styczeń 2018 roku

Elementary geometry Mr. G. W. Rogers writing.

Załącznik 4

Źródło:
ZASOBY ARCHIWUM NARODOWEGO
W KRAKOWIE
sygnatura: **GW.41.s.355**
WSZELKIE PRAWA ZASTRZEŻONE